

TIJORAT BANKLARIDA VALYUTA OPERATSIYALARI VA UNI NAZORAT QILISH AMALIYOTINI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Haydarova Nozima Hamza qizi

O'zbekiston respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22869184>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklarida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining iqtisodiy mazmuni, ularning bank faoliyatidagi o'rni, valyuta operatsiyalarini tashkil etish va nazorat qilishning amaldagi mexanizmlari hamda ushbu jarayonlarning samaradorligini oshirish yo'llari tadqiq etilgan.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida xorijiy valyutani sotib olish va sotish, xalqaro pul o'tkazmalari, konversion operatsiyalar, valyutaviy svop va derivativlar, eksport-import hisob-kitoblari hamda mijozlarning valyuta hisobvaraqlari bilan bog'liq operatsiyalarning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan.

Shuningdek, valyuta operatsiyalarida komplayens nazorati, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish, valyuta risklarini boshqarish hamda raqamli monitoring texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati asoslangan.

Tadqiqot natijasida tijorat banklarida riskka asoslangan nazorat tizimini rivojlantirish, valyuta operatsiyalarini real vaqt rejimida monitoring qilish, sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan foydalanish, xedjirlash instrumentlarini kengaytirish hamda ichki nazorat tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, valyuta operatsiyalari, valyuta bozori, valyuta nazorati, almashuv kursi, valyuta riski, konversion operatsiyalar, valyutaviy svop, derivativlar, xedjirlash, komplayens nazorati, AML, raqamli monitoring.

Abstract. This article examines the economic essence of foreign currency operations conducted by commercial banks, their role in banking activities, existing mechanisms for organizing and supervising these operations, and ways to enhance their efficiency.

It analyzes development trends regarding the purchase and sale of foreign currency, international money transfers, conversion operations, currency swaps and derivatives, export-import settlements, and operations involving clients' foreign currency accounts within commercial banks in the Republic of Uzbekistan. Furthermore, the study highlights the importance of compliance control, anti-money laundering (AML) measures, currency risk management, and the use of digital monitoring technologies in currency operations.

Based on the research findings, proposals have been developed to enhance risk-based supervision systems, implement real-time monitoring of currency operations, utilize artificial intelligence and Big Data technologies, expand hedging instruments, and align internal control systems with international standards.

Keywords: commercial bank, currency operations, currency market, currency control, exchange rate, currency risk, conversion operations, currency swap, derivatives, hedging, compliance control, AML, digital monitoring.

Kirish

Jahon iqtisodiyotida xalqaro savdo, kapital harakati, transchegaraviy investitsiyalar va mehnat migratsiyasi hajmining ortib borishi banklarning valyuta operatsiyalarini moliya tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylantirmoqda. Tijorat banklari eksport-import shartnomalari bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish, xorijiy valyutani sotib olish va sotish, xalqaro pul o'tkazmalarini bajarish, mijozlarning valyuta hisobvaraqlarini yuritish hamda valyuta tavakkalchiliklarini boshqarishda asosiy moliyaviy vositachi sifatida ishtirok etadi.

O'zbekistonda valyuta bozorini liberallashtirish va bozor mexanizmlarini chuqurlashtirish natijasida tijorat banklarining ichki valyuta bozoridagi roli sezilarli darajada ortdi. "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, valyuta kursi xorijiy valyutaga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqqan holda bozor mexanizmlari asosida shakllantiriladi. Shuningdek, O'zbekiston banklari xorijiy valyutani bevosita o'zaro, mijozlari bilan, valyuta birjalari hamda xalqaro bozorlarda sotib olish va sotish, jumladan valyuta derivativlari bilan operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega.

Valyuta operatsiyalari ko'lamining kengayishi banklar oldiga yangi vazifalarni ham qo'yimoqda. Valyuta kursining o'zgarishi, operatsion xatolar, noqonuniy kapital harakati, shubhali transchegaraviy tranzaksiyalar, soxta eksport-import shartnomalari, pul mablag'larini legallashtirish hamda xalqaro sanksiyalar bilan bog'liq xatarlar banklarda nazorat mexanizmlarini muntazam takomillashtirishni talab qiladi.

Adabiyotlar sharhi: Valyuta operatsiyalari va valyuta risklarini boshqarish masalalari xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. F.S. Mishkin bank va moliya bozorlarida valyuta kursining o'zgarishi banklarning aktivlari va majburiyatlari qiymatiga bevosita ta'sir qilishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, banklar valyuta pozitsiyasini samarali boshqarishi monetar va moliyaviy barqarorlik uchun muhim hisoblanadi.

J. Hull hosila moliyaviy instrumentlardan foydalanish nazariyasini tadqiq etib, forward, futures, option va swap operatsiyalari valyuta kursining noqulay o'zgarishidan kelib chiqadigan moliyaviy yo'qotishlarni kamaytiruvchi asosiy instrumentlar ekanligini ko'rsatadi.

Saunders va Cornett tijorat banklari faoliyatida valyuta riskini bozor riskining muhim tarkibiy qismi sifatida baholab, ochiq valyuta pozitsiyalarini cheklash, aktiv va majburiyatlarni valyutalar bo'yicha muvofiqlashtirish hamda xedjirlash operatsiyalarini qo'llash zarurligini asoslaydi.

Xalqaro Valyuta Jamg'armasi O'zbekiston bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida ham valyuta kursining bozor sharoitlariga moslashuvchanligini oshirish iqtisodiyotga tashqi shoklarni yumshatish, xalqaro zaxiralarni himoya qilish va korxonalarni valyuta risklarini xedjirlashga rag'batlantirishini qayd etgan.

2026-yilda IMF O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sayotganini, 2025-yilda real YIM o'sishi 7,7 foizni tashkil etganini hamda tashqi iqtisodiy balans yaxshilanayotganini ta'kidlagan. Bu esa valyuta operatsiyalari hajmi va moliya bozorining chuqurlashishi uchun qo'shimcha sharoit yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda tizimli tahlil, statistik guruhlash, qiyosiy tahlil, dinamik tahlil, iqtisodiy-mantiqiy umimlashtirish va institutsional tahlil usullaridan foydalanildi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2025–2026-yillardagi statistik ma’lumotlari asosida ichki valyuta bozoridagi talab va taklif dinamikasi, jismoniy shaxslarning valyuta ayirboshlash operatsiyalari, valyuta kursining o‘zgarish diapazoni hamda raqamli valyuta xizmatlarining rivojlanishi o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston tijorat banklarida valyuta operatsiyalarining so‘nggi yillardagi rivojlanishi ushbu yo‘nalish bank faoliyatining eng tez kengayayotgan segmentlaridan biriga aylanayotganini ko‘rsatmoqda. Valyuta operatsiyalarining o‘sishi tashqi savdo aylanmasi, importni moliyalashtirish, xalqaro pul o‘tkazmalari, xorijiy kreditlar, aholi tomonidan valyuta oldi-sotdisi hamda masofaviy bank xizmatlarining kengayishi bilan bevosita bog‘liq. Shu bilan birga, operatsiyalar hajmining ortishi tijorat banklarida valyuta risklari, komplayens riski va operatsion risklarni nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini kuchaytirmoqda.

Markaziy bankning 2026-yil I chorak bo‘yicha rasmiy ma’lumotlari ichki valyuta bozoridagi faollikning sezilarli oshganini ko‘rsatadi. 2024-yil I choragida xorijiy valyutaga jami talab 10,9 mlrd AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilning mos davrida 11,761 mlrd dollarga, 2026-yil I choragida esa 14,620 mlrd dollarga yetgan. Demak, ikki yil ichida choraklik talab qariyb 34 foizga kengaygan. Markaziy bank operatsiyalarini hisobga olmagan valyuta taklifi ham 2024-yildagi 7,342 mlrd dollardan 2026-yilda 12,162 mlrd dollargacha ko‘paygan.

1-jadval.

O‘zbekiston ichki valyuta bozorida talab va taklif dinamikasi, I choraklar kesimida

Ko‘rsatkich	2024-yil I chorak	2025-yil I chorak	2026-yil I chorak	2026/2025 o‘zgarish
Jami valyutaga talab, mln AQSh dollari	10 900	11 761	14 620	+24%
Yuridik shaxslar talabi	8 763	9 337	11 457	+23%
Jismoniy shaxslar talabi	2 137	2 424	3 163	+31%
Jami valyuta taklifi, mln AQSh dollari	7 342	9 591	12 162	+27%
Yuridik shaxslar va banklar taklifi	3 696	4 667	5 687	+22% atrofida
Jismoniy shaxslar taklifi	3 178	4 052	6 022	+49% atrofida
IMV va TTJ hisobidan taklif	468	872	453	–48% atrofida

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, *Ichki valyuta bozori sharhi, 2026-yil I chorak.*

Jadval ma’lumotlari bozor tarkibidagi muhim o‘zgarishni ko‘rsatadi. 2026-yil I choragida jami xorijiy valyuta talabining 78,4 foizi yuridik shaxslar, 21,6 foizi esa jismoniy shaxslar hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Bu tijorat banklarida valyuta nazoratining asosiy qismi korporativ mijozlarning tashqi savdo shartnomalari, import to'lovlari, xorijiy kreditlarni so'ndirish va boshqa xalqaro hisob-kitoblarni tekshirish bilan bog'liq ekanini anglatadi.

Biroq taklif tomonida boshqa tendensiya kuzatilmoqda. 2026-yil I choragidagi 12,162 mlrd dollarlik valyuta taklifining 6,022 mlrd dollari yoki qariyb 49,5 foizi jismoniy shaxslar tomonidan shakllantirilgan. 2024-yil I choragida aholi taklifi 3,178 mlrd dollar bo'lganini hisobga olsak, ikki yilda ushbu manba qariyb 1,9 barobar kengaygan. Demak, aholi tomonidan sotilayotgan valyuta ichki bozordagi likvidlikning muhim manbalaridan biriga aylangan. Bu holat tijorat banklarida nafaqat yuridik shaxslarning eksport-import operatsiyalarini, balki jismoniy shaxslarning yirik va noodatiy valyuta operatsiyalarini ham avtomatlashtirilgan tarzda monitoring qilish zarurligini oshiradi.

Yuridik shaxslarning valyutaga bo'lgan talabi tarkibini chuqurroq o'rganish mazkur operatsiyalarning asosiy iqtisodiy sabablarini aniqlash imkonini beradi. 2026-yil I choragida xo'jalik yurituvchi subyektlarning eksport tushumlari 19 foizga oshib, 4,2 mlrd dollarni tashkil qilgan. Ushbu eksport tushumlarining 2,2 mlrd dollari yoki 52 foizi ichki valyuta bozorida sotilgan. Bundan tashqari, banklar xorijiy kreditlar hisobidan 2,3 mlrd dollarlik valyuta mablag'larini ichki bozorga taklif qilgan, bu 2025-yil I choragiga nisbatan 65 foizga ko'pdir.

2026-yilning keyingi oylarida ham valyuta bozori hajmining o'sishi davom etdi. Markaziy bankning eng so'nggi e'lon qilingan yanvar-iyul ma'lumotlariga ko'ra, yuridik va jismoniy shaxslarning xorijiy valyutaga jami talabi 38,2 mlrd AQSh dollariga yetgan. 2025-yilning mos davrida bu ko'rsatkich 32,5 mlrd dollarni tashkil etgan bo'lib, bir yil ichida talab 17,7 foizga oshgan. Shu davrda jami valyuta taklifi 33,0 mlrd dollarga yetib, 2025-yilga nisbatan 28 foiz yoki 7,2 mlrd dollarga ko'paygan.

2-jadval.

Ichki valyuta bozorining 2025–2026-yillar yanvar–iyul oylaridagi asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	2025-yil yanvar–iyul	2026-yil yanvar–iyul	O'zgarish
Jami xorijiy valyutaga talab	32,5 mlrd \$	38,2 mlrd \$	+17,7%
Yuridik shaxslar talabi	–	30,0 mlrd \$	–
Jismoniy shaxslar talabi	–	8,2 mlrd \$	–
Jami valyuta taklifi	25,8 mlrd \$	33,0 mlrd \$	+28,0%
Yuridik shaxslarning valyuta taklifi	–	18,4 mlrd \$	–
Aholining valyuta taklifi	–	14,6 mlrd \$	–
USD/UZS kursining davrdagi diapazoni	–	11 910–12 320 so'm	–
So'mning davr yakunidagi o'zgarishi	–	+0,4%	mustahkamlanish
Ikki tomonlama o'rtacha tebranuvchanlik	0,22%	0,27%	+0,05 f.p.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2026-yilning yanvar–iyul oylarida ichki valyuta bozoridagi asosiy ko‘rsatkichlar

Ushbu ma’lumotlarda ayniqsa valyuta taklifining talabga nisbatan tezroq o‘sayotgani muhimdir. Talab 17,7 foizga oshgan bir sharoitda taklifning 28 foizga ko‘payishi ichki valyuta bozorining likvidligini yaxshilovchi omil bo‘lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, 2026-yil yanvar–iyulda talabning 30,0 mlrd dollari yoki 78,5 foizi yuridik shaxslar hissasiga to‘g‘ri kelgan. Taklif tomonida esa jismoniy shaxslar tomonidan 14,6 mlrd dollarning banklarga sotilishi aholining valyuta bozori muvozanatini ta’minlashdagi o‘rni yuqori ekanini ko‘rsatadi.

Valyuta operatsiyalari hajmining keskin o‘shishiga qaramay, almashuv kursining nisbatan cheklangan diapazonda harakatlanishi ham muhim natija hisoblanadi. 2026-yilning dastlabki yetti oyida AQSh dollari kursi 11 910–12 320 so‘m oralig‘ida shakllangan, davr yakunida esa milliy valyutaning AQSh dollariga nisbatan qiymati 0,4 foizga oshgan. Ikki tomonlama o‘rtacha tebranuvchanlik 0,27 foiz yoki kuniga o‘rtacha 32 so‘mni tashkil qilgan. 2025-yilning mos davrida bu ko‘rsatkich 0,22 foiz yoki 28,2 so‘m bo‘lgan.

Mazkur holat valyuta bozori hajmi o‘shib borayotgan bir sharoitda bozor mexanizmlari valyutaga bo‘lgan talab va taklifni nisbatan barqaror muvofiqlashtira olayotganini ko‘rsatadi. Biroq operatsiyalar hajmining kattalashishi banklar uchun valyuta pozitsiyasi riskining mutlaq miqdorini ham oshiradi. Shu sababli tijorat banklarida ochiq valyuta pozitsiyasi limitlarini kunlik nazorat qilish, turli kurs ssenariylari bo‘yicha stress-testlar o‘tkazish hamda valyutadagi aktivlar va majburiyatlarning muddatlarini muvofiqlashtirish zarur.

Tijorat banklaridagi valyuta operatsiyalarini tahlil qilishda jismoniy shaxslar segmenti alohida ahamiyatga ega. 2025-yilda banklar va aholi o‘rtasidagi xorijiy valyuta oldi-sotdi operatsiyalari jami 33,6 mlrd AQSh dollarini tashkil qilib, bir yil ichida 32 foizga ko‘paygan.

Banklar aholidan 21,653 mlrd dollarlik valyuta xarid qilgan, aholiga esa 11,965 mlrd dollar sotgan. Natijada jismoniy shaxslar segmentida 9,688 mlrd dollarlik sof valyuta taklifi shakllangan.

3-jadval.

Tijorat banklari va jismoniy shaxslar o‘rtasidagi valyuta operatsiyalari

Ko‘rsatkich	2024-yil, mln \$	2025-yil, mln \$	O‘zgarish
Banklar tomonidan aholidan valyuta sotib olinishi	16 108	21 653	+34%
Banklar tomonidan aholiga valyuta sotilishi	9 389	11 965	+27%
Sof valyuta taklifi	6 719	9 688	+44% atrofida
Valyuta ayirboshlash shoxobchalari orqali	15 446	19 256	+25%
Masofaviy onlayn xizmatlar orqali	9 631	13 789	+43%
24/7 valyuta bankomatlari orqali	420	574	+36%

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, *Xalqaro migratsiya va jismoniy shaxslarning valyuta operatsiyalari sharhi*, 2026-yil mart.

Jadvaldan ko‘rinadiki, 2025-yilda eng yuqori o‘sish aynan masofaviy valyuta ayirboshlash operatsiyalarida — 43 foiz darajasida kuzatilgan. Onlayn valyuta operatsiyalari 9,631 mlrd dollardan 13,789 mlrd dollargacha ko‘paygan. Ularning umumiy operatsiyalar tarkibidagi ulushi qariyb 41 foizga yetgan. An‘anaviy valyuta ayirboshlash shoxobchalari hanuz asosiy kanal bo‘lib, 19,256 mlrd dollar yoki jami operatsiyalarning qariyb 57 foizini tashkil etgan.

Valyuta nazoratini raqamlashtirish borasida 2026-yilda muhim institutsional o‘zgarish ham amalga oshirildi. Markaziy bank kapital harakati bilan bog‘liq ayrim valyuta operatsiyalarini jurnal asosida hisobga olishdan voz kechib, ularni “Valyuta operatsiyalari hisobini yuritish” (FERUz) axborot tizimi orqali ro‘yxatga olish va hisobga olish tartibini joriy etdi. Banklar kapital harakati operatsiyalari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni ushbu tizimga kiritishi orqali operatsiyalar Markaziy bankda ro‘yxatga olingan hisoblanadi. Bu ma’lumotlarni markazlashtirish, operatsiyalar tarixini kuzatish va nazorat jarayonida inson omilini kamaytirish imkonini beradi.

Valyuta risklarini boshqarishda yana bir muhim yo‘nalish derivativ instrumentlardan foydalanish imkoniyatining kengayishidir. 2026-yilgi amaldagi qoidalarga muvofiq, Markaziy bank va banklar o‘zaro, mijozlari bilan hamda valyuta birjasi orqali valyutaviy svop va derivativ operatsiyalarini ISDA standartlari asosida amalga oshirishlari mumkin. Bu eksportyor, importyor va banklarning valyuta kursi o‘zgarishidan kelib chiqadigan risklarini xedjirlash imkoniyatini kuchaytiradi.

MUHOKAMA

O‘zbekiston tijorat banklarida valyuta operatsiyalarining hajmi va tarkibi sezilarli darajada kengayib borayotganini ko‘rsatdi. Ichki valyuta bozorida yuridik va jismoniy shaxslarning faolligi ortishi, xalqaro pul o‘tkazmalari hajmining ko‘payishi, masofaviy valyuta ayirboshlash xizmatlarining rivojlanishi hamda tashqi savdo operatsiyalarining kengayishi banklar oldiga valyuta operatsiyalarini samarali boshqarish va nazorat qilish bo‘yicha yangi talablarni qo‘ymoqda. Shu sababli valyuta nazorati endilikda faqat operatsiyalarning qonuniyligini tekshirish vositasi emas, balki bank risklarini boshqarish, moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash va bozor barqarorligini qo‘llab-quvvatlash mexanizmi sifatida qaralishi lozim.

Tahlil natijalariga ko‘ra, 2026-yilda ichki valyuta bozorida talabning asosiy qismi yuridik shaxslar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Bu holat korporativ mijozlarning import operatsiyalari, xorijiy kreditlar bo‘yicha majburiyatlari, ishlab chiqarish uchun uskunalar va xomashyo xaridi hamda boshqa tashqi iqtisodiy operatsiyalarning valyuta bozoridagi ahamiyati yuqori ekanini ko‘rsatadi. Shu jihatdan tijorat banklari tomonidan valyuta xarid qilish operatsiyalarini nazorat qilishda faqat to‘lov topshiriqnomasi yoki tashqi savdo shartnomasining mavjudligini tekshirish yetarli emas. Bank operatsiyaning iqtisodiy mazmunini, kontragentning ishonchliligini, tovar yoki xizmatning real yetkazib berilganligini hamda amalga oshirilayotgan to‘lov miqdorining shartnoma shartlariga mosligini kompleks baholashi kerak.

Shu bilan birga, jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshirilayotgan valyuta operatsiyalari ham ichki valyuta bozorining muhim segmentiga aylanmoqda. Aholidan banklarga sotilayotgan xorijiy valyuta hajmining yuqori sur‘atlarda o‘sishi ichki bozorda valyuta taklifining shakllanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Biroq bu holat tijorat banklari uchun qo'shimcha nazorat vazifalarini ham yuzaga keltiradi.

Ayniqsa, katta miqdordagi yoki doimiy ravishda takrorlanadigan valyuta ayirboshlash operatsiyalari, turli xorijiy davlatlardan kelib tushuvchi pul o'tkazmalari hamda mijozning odatiy moliyaviy faoliyatiga mos kelmaydigan operatsiyalar alohida monitoring qilinishi lozim.

Masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi valyuta operatsiyalarini amalga oshirish mexanizmini tubdan o'zgartirmoqda. Mobil ilovalar, internet-banking, P2P tizimlari va 24/7 rejimida faoliyat yurituvchi valyuta bankomatlari mijozlarga katta qulaylik yaratgani holda banklarning an'anaviy nazorat modeliga yangi talablarni qo'ymoqda. Operatsiyalar bir necha soniya ichida va inson ishtirokisiz amalga oshirilishi sharoitida tranzaksiyalarni operatsiyadan keyin tekshirish modeli yetarlicha samarali emas. Shu sababli nazorat operatsiyaning o'zi amalga oshirilayotgan vaqtda avtomatik ravishda bajarilishi lozim.

Mazkur sharoitda tijorat banklarida real vaqt rejimida ishlaydigan tranzaksion monitoring tizimlarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday tizimlar mijozning operatsiyalar tarixi, tranzaksiya summasi, geografiyasi, valyuta turi, kontragentlar soni va operatsiyalar chastotasini bir vaqtning o'zida tahlil qilishi kerak. Belgilangan risk mezonlariga mos kelmaydigan operatsiyalar tizim tomonidan avtomatik ravishda yuqori riskli operatsiya sifatida ajratilib, bank komplayens xizmati tomonidan chuqurlashtirilgan tekshiruvdan o'tkazilishi maqsadga muvofiq.

Valyuta operatsiyalarini nazorat qilish samaradorligini oshirishda riskka asoslangan yondashuv muhim ahamiyatga ega. Amaliyotda barcha operatsiyalarni bir xil darajada tekshirish bank resurslarining samarasiz sarflanishiga olib kelishi mumkin. Masalan, uzoq yillardan beri bank bilan ishlayotgan, barqaror moliyaviy faoliyat yuritayotgan va valyuta operatsiyalari mazmuni tushunarli bo'lgan mijoz bilan yangi tashkil etilgan, yuqori riskli mamlakatlar bilan katta hajmda operatsiyalar amalga oshirayotgan mijozga bir xil nazorat choralarini qo'llash maqsadga muvofiq emas. Shu sababli mijozlar past, o'rta va yuqori risk toifalariga ajratilib, nazorat darajasi risk darajasiga mutanosib belgilanishi kerak.

Banklarda valyuta operatsiyalarini nazorat qilish bojxona va soliq ma'lumotlari bilan integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi ham muhimdir. Eksport-import operatsiyasida tijorat bankida mavjud shartnoma va to'lov ma'lumotlari bojxona deklaratsiyalari, elektron hisob-fakturalar va soliq organlari ma'lumotlari bilan avtomatik solishtirilsa, noto'g'ri yoki soxta hujjatlar asosida valyuta mablag'larini chetga chiqarish xavfi sezilarli darajada kamayadi. Bunday integratsiya bankka operatsiyaning iqtisodiy mohiyatini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Valyuta operatsiyalarining rivojlanishi banklarning bozor risklarini boshqarish masalasini ham dolzarblashtirmoqda. Bank aktivlari va majburiyatlarining turli valyutalarda shakllanishi natijasida ochiq valyuta pozitsiyasi yuzaga keladi. Milliy valyuta kursining keskin o'zgarishi bankning moliyaviy natijalari va kapitaliga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli tijorat banklari ochiq valyuta pozitsiyalarini kunlik asosda monitoring qilishlari hamda turli kurs ssenariylari bo'yicha stress-testlar o'tkazishlari zarur.

Masalan, xorijiy valyuta kursining 5, 10, 15 va 20 foizga o'zgarishi sharoitida bank kapitali va foydasiga ta'sir alohida baholanishi mumkin.

Bunday tahlil valyuta riskining oldindan aniqlanishi hamda bank tomonidan zarur himoya choralarini ko'rish imkonini beradi. Bankning valyuta aktivlari va majburiyatlarini miqdor va muddatlar bo'yicha muvofiqlashtirish ham tavakkalchilik darajasini kamaytirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'zbekiston tijorat banklarida valyuta operatsiyalarining hajmi, tarkibi va amalga oshirish kanallari so'nggi yillarda sezilarli darajada kengayib bormoqda. Ichki valyuta bozorida yuridik va jismoniy shaxslarning faolligi oshishi, xalqaro pul o'tkazmalari hajmining ko'payishi, masofaviy konversiy operatsiyalarining rivojlanishi hamda tashqi savdo hisob-kitoblarining kengayishi tijorat banklarining valyuta bozoridagi o'rnini yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, mazkur jarayon banklar oldiga valyuta operatsiyalarining qonuniyligi, xavfsizligi va iqtisodiy asoslanganligini ta'minlash bilan bog'liq yangi vazifalarni qo'yarmoqda.

2026-yilda ichki valyuta bozorida talab va taklif hajmining yuqori sur'atlarda o'sayotganini ko'rsatdi. Ayniqsa, korporativ mijozlarning import operatsiyalari, xorijiy kreditlarni qaytarish, ishlab chiqarish uchun xomashyo va uskunalar xarid qilish bilan bog'liq operatsiyalari valyutaga talabning asosiy qismini shakllantirmoqda. Shu bilan birga, jismoniy shaxslar tomonidan banklarga sotilayotgan xorijiy valyuta hajmining ortishi ichki bozor likvidligini ta'minlashda aholining rolini kuchaytirayotganini ko'rsatadi.

Tahlillar natijasida valyuta operatsiyalarining tobora ko'proq qismi masofaviy va raqamli kanallar orqali amalga oshirilayotgani aniqlandi. Mobil banking, internet-banking, P2P o'tkazmalari va 24/7 valyuta ayirboshlash xizmatlarining kengayishi mijozlar uchun katta qulaylik yaratmoqda. Biroq bunday tendensiya valyuta operatsiyalarini nazorat qilishning an'anaviy usullarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Operatsiyalar soni va tezligi oshgan sharoitda faqat operatsiyadan keyingi hujjatli nazorat bilan cheklanib qolish yetarli samarani bermaydi.

Shu sababli tijorat banklarida valyuta nazoratini riskka asoslangan, avtomatlashtirilgan va real vaqt rejimida ishlaydigan tizim asosida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda mijozlarning risk profili, operatsiyalar summasi, geografiyasi, takrorlanish chastotasi, kontragentlari va iqtisodiy mazmuni avtomatik tarzda baholanib, yuqori riskli operatsiyalar alohida nazoratga olinishi lozim. Bu bankning nazorat resurslarini eng xavfli operatsiyalarga yo'naltirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, valyuta operatsiyalarini nazorat qilish samaradorligini oshirishda sun'iy intellekt, Big Data va mashinaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish katta istiqbolga ega. Bunday texnologiyalar mijozlarning odatiy moliyaviy xulq-atvoridan chetga chiqadigan operatsiyalarni aniqlash, shubhali tranzaksiyalarni avtomatik belgilash va nazorat jarayonining tezkorligini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, tijorat banklarining valyuta nazorati tizimini bojxona, soliq, tashqi savdo shartnomalari va boshqa davlat axborot bazalari bilan integratsiyalash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur integratsiya eksport-import operatsiyalarini kompleks tekshirish, soxta hujjatlar asosida mablag'larni chetga chiqarish xavfini kamaytirish hamda operatsiyalarning real iqtisodiy mazmunini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi (2019) *Valyutani tartibga solish to'g'risida*. O'RQ-573-son Qonun, 22-oktabr. Toshkent: Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi – LexUZ.
2. O'zbekiston Respublikasi (2019) *Banklar va bank faoliyati to'g'risida*. O'RQ-580-son Qonun, 5-noyabr. Toshkent: Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi – LexUZ.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2020) *O'zbekiston Respublikasida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari*. Adliya vazirligida 3281-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan, 31-avgust. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *Ichki valyuta bozori sharhi: 2025-yil yakunlari bo'yicha*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *Ichki valyuta bozori sharhi: 2026-yil I chorak yakuni bo'yicha*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *Ichki valyuta bozori sharhi: 2026-yil I yarim yillik*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *2026-yilning yanvar–iyul oylarida ichki valyuta bozoridagi asosiy ko'rsatkichlar*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 17-avgust.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *Jismoniy shaxslarning valyuta operatsiyalari tahliliy sharhi: 2026-yil I yarim yilligi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
9. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2026) *Markaziy bankning 2025-yil uchun yillik hisoboti*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
10. International Monetary Fund (2026) *Republic of Uzbekistan: 2026 Article IV Consultation – Press Release and Staff Report*. IMF Country Report No. 26/152. Washington, DC: International Monetary Fund. doi:10.5089/9798229048927.002.
11. Basel Committee on Banking Supervision (2019) *Minimum Capital Requirements for Market Risk*. Basel: Bank for International Settlements.
12. Financial Action Task Force (FATF) (2014) *Risk-Based Approach Guidance for the Banking Sector*. Paris: FATF/OECD.
13. Umarova, L. (2025) 'Tijorat banklarida jismoniy shaxslarga valyuta operatsiyalarini ko'rsatishni takomillashtirish', *Muhandislik va Iqtisodiyot*, 3(10). doi:10.5281/zenodo.17787516.
14. Uzaqova, G. (2025) 'Banklarda xalqaro hisob-kitoblar hisobini takomillashtirish', *Muhandislik va Iqtisodiyot*, 3(7). doi:10.5281/zenodo.16673458.
15. Hull, J.C. (2022) *Options, Futures, and Other Derivatives*. 11th edn. Harlow: Pearson Education.